Review Of Research
ISSN 2249-894X

Impact Factor : 3.1402(UIF)
Volume - 5 | Issue - 1 | Oct - 2015

चरित्रलेखन - भूमिका व हेतू

भास्कर निफाडे

पदव्युत्तर अध्ययन व संशोधन केंद्र, रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर , जि. अहमदनगर.

प्रस्तावना:

साहित्याची विविध प्रयोजने आहेत. त्याला चरित्रवाङ्मयही अपवाद नाही. चरित्रलेखनाचे स्वरुप बऱ्याच वेळा चरित्रकार व त्याच्या चरित्रलेखनाच्या हेतू व उद्देश यावर सर्वस्वी अवलंबून असते. त्यामुळे चरित्रकार कसा असावा, त्याने चरित्र लेखन कोणत्या भूमिकेतून करावे, ते कसे असावे, चरित्र नायकाची निवड कशी करावी, चरित्राची मांडणी कशी करावी याविषयी पाश्चमात्य व पौर्वात्य अभ्यासकांनी व विचारवंतानी आपआपली व वेगवेगळी मते मांडली आहेत. या विषयी क्लीफोर्ड म्हणतो, ‘चरित्रकाराची भूमिका ही वृत्तपत्रकारापेक्षा श्रेष्ठ दर्जाची असते.’[०१] म्हणजे निर्भयपणे वृत्तकथन करणे पत्रकाराचे प्रमुख कार्य असते तसेच चरित्रकारानेही चरित्राविषयीचे सत्यवृत्तकथन करावे असे क्लीफोर्डचे मत आहे. परंतु असे असले तरी चरित्रकार हा कलावंत असतो तर वृत्तपत्रकार हा कलावंत नसतो. हा दोघामधला मूलभूत व महत्त्वाचा फरक आहे. चरित्राचे स्थान हे शास्त्र व कला यांच्या व्यामिश्रेतेत असल्याचे दिसून येते व हेच चरित्र वाङ्मयाचे ललित साहित्यातील वेगळेपण आहे. त्यामुळे चरित्र वाङ्मय हे शास्त्र व कला यांच्या सीमारेषेवरील वाङ्मय ठरते. बर्नेट यांच्या मते, ‘चरित्र म्हणजे नुसता तपशिलवार इतिहास नव्हे तर अचूक तपशिलवार इतिहास देताना माणसाच्या केवळ जीवितकार्यावरच लक्ष देवून चालणार नाही तर त्याचे जीवित विषयक विचार आणि त्याच्या सभोवतालची स्थिती यांचाही समावेश त्या इतिहासात असला पाहिजे.’[०२] थोडक्यात चरित्रात सत्यता, वस्तुनिष्ठता, विश्वसनीयता हे गुण आवश्यक आहेत. परंतु चरित्रनायकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची मांडणी करताना त्याची जीवन विषयक विचारधारा, त्यांचे तत्त्वज्ञान व त्याकाळातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक परिस्थितीचे अनुरुप चित्रण वाङ्मयात बर्नेट यांना अपेक्षित आहे. थोडक्यात पाश्चिमात्य विचारवंतांनी चरित्रलेखनाचा प्रमुख हेतू हा वस्तुनिष्ठपणे सत्यकथन व कलात्मक मांडणी असावी यावर भर दिल्याचे दिसून येते. कित्येकदा व्यक्तिपेक्षाही व्यक्तीचे विचार, तत्त्वज्ञान, कार्य, कर्तृत्व हे महत्त्वाचे असते आणि व्यक्ती वैयक्तिक सुख दुःखात्मक घटनांनी परिचित होण्यापेक्षा विचारी तत्त्वामुळे परिचित होणे महत्त्वाचे असते. उदा. म. गांधी, म. फुले त्यामुळे चरित्रकाराचा चरित्र लेखनामागील हेतू व भूमिका काय आहे. हे चरित्राची मांडणी करताना महत्त्वाचे असते.

चरित्र लेखनात चरित्रकाराच्या भूमिकेविषयी प्र. ना. परांजपे म्हणतात, ‘चरित्रातील व्यक्तिदर्शन जिवंत होण्यासाठी चरित्रकाराला एखाद्या कादंबरीकाराप्रमाणे अंर्तविश्वाचा ठाव घेणारी सहभावना व कल्पकता यांची ही गरज असते.’[०३] परांजपे यांना चरित्रकार हा कलावंत असावा असे वाटते, कारण चरित्रनायकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अंर्तविश्वाचा शोध घेऊन चरित्राची मांडणी केली तर त्या चरित्रात चरित्रनायकाचे परिपूर्ण व्यक्तिमत्त्व साकार करता येईल व वाचकालाही त्याविषयी रुची निर्माण होईल. तर आधुनिक चरित्राचा प्रवर्तक मानलेल्या लिटन स्टॅची याविषयी म्हणतो की, ‘चरित्रकाराने अमूक एक व्यक्ती चांगली की वाईट हे सांगण्याच्या भानगडीत न पडता चरित्राविषयीची चरित्रनायकाच्या गुणदोषांची त्यांच्या कृतिउक्तीद्वारे अप्रत्यक्ष चिकित्सा करावयाची असते.’[०४] चरित्रकाराने चरित्रनायकाच्या कार्य, कर्तृत्व यांची कलात्मकतेने मांडणी करताना सत्यता व वस्तुनिष्ठता याचे काटेकोरपणे पालन करून व्यक्तिमत्त्व साकार करावयाचे असते. तर आधुनिक चरित्रकार आन्द्रे मोर्वा म्हणतो, ‘सत्य संशोधनासाठी आणि सत्यकथनासाठी ही एक प्रकारचे धैर्य लागते. सत्य आणि व्यक्तिमत्त्व यांना एकत्र सांधणे हेच खरे चरित्र्याचे उद्दिष्ट असते.’[०५] म्हणजेच चरित्रकार सत्यप्रिय, समतोल दृष्टीचा, न्यायीवृत्तीचा असावा हे अपेक्षित आहे. पाश्चमात्य व पौर्वात्य चरित्र विषयी विविध भूमिका चरित्रलेखनाविषयी दिसून येतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने चरित्र

वाङ्मय संकल्पना ही चरित्रकाराच्या हेतू, भूमिका व उद्दिष्टावर बऱ्याच प्रमाणात अवलंबून आहे हे स्पष्ट होते, कारण या अभ्यासकांच्या मते चरित्रकार हा वृत्तपत्रकाराप्रमाणे न्यायीवृत्तीने तटस्थ लेखन करणारा हवा असला तरी चरित्रातील चरित्रनायकाचे व्यक्तिमत्त्व जिवंत करण्यासाठी कलावंताची भूमिका वठवावी लागते. तसेच चरित्रनायकाच्या जीवनातील महत्त्वाच्या भूमिका पहाता चरित्रकार हा अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचा असावा हे स्पष्ट होते.

चरित्रकाराच्या चरित्रलेखनामागील हेतू विषयी अनेक विचारवंतांनी आपआपली मते नोंदवली आहेत. कारण ज्या हेतूने स्वरुप सिध्द होत असते. त्यामुळे चरित्राच्या स्वरूपाविषयी विचार करताना चरित्रलेखनामागील हेतू काय आहे हे पाहणे महत्त्वाचे व आवश्यक आहे. चरित्रलेखनाच्या हेतू विषयी हेरॉल्ड निकोल्सन म्हणतात की, ‘प्रसिध्द थोर पुरूषांचे स्मरण करणे ही मूलभूत इच्छा आहे. या इच्छेतच मूलतः चरित्रलेखनाची प्रेरणा आहे.’[०६] थोडक्यात ज्या व्यक्तीनी आपल्या कार्य, कर्तृत्व व विचारसरणीमुळे समाजाला विधायक दिशा दिलेली असते अशा व्यक्तीची चरित्रे त्यांच्या पराक्रमामुळे, विचारामुळे लिहावीत परंतु यामध्ये ही एक धोका संभावतो तो म्हणजे त्या व्यक्तीचे थोरपण असणाऱ्या गोष्टीवर अधिक भर दिला तर व्यक्ती खऱ्या अर्थाने व सत्याअंशाने स्पष्ट होत नाही. याविषयी आधुनिक चरित्रलेखनाचा जनक प्लुटार्क आपल्या चरित्रलेखनाच्या हेतूविषयी म्हणतो की, ‘तरुणांपुढे सद्‌गुण व दुर्गुणांचे नमुने असलेल्या व्यक्तीचे चित्रण आपण केले.’[०७] प्लुटार्क ला चरित्रात व्यक्तीच्या संपूर्ण व्यक्तीमत्त्वाचे चित्रण अपेक्षित आहे. त्यामध्ये व्यक्तीच्या जीवनातील चांगल्या वाईट घटना व प्रसंगाची मांडणी चरित्रात अपेक्षित असल्याचे प्रामुख्याने दिसून येते. थॉमस फुलर याने चरित्र लेखनाचे प्रमुख चार हेतू सांगितले आहेत.

१. परमेश्वराचा गौरव प्राप्त करून देणे.
२. मृतांच्या आठवणी जतन करून ठेवणे.
३. जिवंत माणसांना आदर्श घालून देणे.
४. वाचकांचे मनोरंजन करणे व आल्हाद देणे.

या वरील चार हेतूमध्ये चरित्रनायकाच्या व वाचकाच्या अंगाने चरित्र लेखनाचा विचार मांडला आहे. तर सिडने ली चरित्राच्या हेतूविषयी म्हणतात की, ‘आपल्यामध्ये ज्या व्यक्तीनी स्वतःच्या कर्तृत्वाने आणि व्यक्तिमत्त्वाने इतराहून श्रेष्ठ जीवन जगले आहे. अशांची स्मृती चिरंतन रहावी या तीव्र इच्छेतून चरित्रलेखन जन्माला येते.’[०९] या व्यतिरिक्त इतर काही चरित्रलेखनाची दुय्यम प्रयोजने सांगितली आहेत. त्यामध्ये आदरणीय व्यक्तीची स्तुती करणे, तिचे कार्य कर्तृत्व सांगणे, तिचे आदर्श व्यक्तिमत्त्वाचे रुप चितारणे, त्या व्यक्तीचे तत्त्वज्ञान समजावून सांगणे.

अशा प्रकारे पाश्चात्य व पौर्वात्य विचारवंतानी चरित्र लेखनाची प्रयोजने, भूमिका, हेतू व उद्दिष्टाविषयी वेगवेगळी मते मांडली आहेत. यामध्ये सिडने ली यांचा अपवाद वगळता इतर विचारवंत बोधवादी, आदर्शवादी व कलावादी दृष्टीकोनातून चरित्रलेखन करावयास सांगतात. या दृष्टीकोनामुळे चरित्राचा आत्मा असणाऱ्या सत्यता व वस्तुनिष्ठता या गुणापासून चरित्र दूर जाते. चरित्रलेखनाच्या संदर्भात सर सिडने ली यांनी मांडलेली भूमिका आजच्या चरित्रलेखनाच्या दृष्टीने उपयुक्त व महत्त्वाची आहे कारण आज चरित्रकार साहित्य, कला, क्रीडा, सामाजिक, भौतिक, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र आणि संस्कृतीशी कार्य व कर्तृत्व निगडीत व्यक्तीचे चरित्र लिहिताना दिसून येतात. या बदलामुळेच चरित्रवाङ्मयाचा समर्थ प्रवाह विकसित होत आहे. पण चरित्रलेखनाच्या मुळाशी विविध हेतू व भूमिका दिसत असल्या तरी सत्यपूर्ण व्यक्तिदर्शन हा चरित्रवाङ्मयाचा आत्मा आहे हे मान्य करावे लागते. परिणामी चरित्र म्हणजे केवळ काळानुक्रमे दिलेली घटनांची जंत्री नव्हे तर निश्चित उद्दिष्ट व भूमिका, निखळ संशोधन, निवडीचे तारतम्य, कल्पक संरचना, जिवंत व्यक्तिचित्रण, आकर्षक शैली, कलात्मक मांडणी या गुणांनी साकारलेले चरित्र ही एकसंघ अक्षर कलाकृती ठरू शकते.

संदर्भ :-

१. सदा कऱ्हाडे, चरित्र आणि आत्मचरित्र, पृ. २४.
२. सदा कऱ्हाडे, चरित्र आणि आत्मचरित्र, पृ. २५.
३. स. गं. मालशे, मराठी विश्वकोश, पृ. ६७६.
४. सदा कऱ्हाडे, चरित्र आणि आत्मचरित्र, पृ. ३४.
५. तत्रैव, पृ. ३५.
६. तत्रैव, पृ. २८.
७. तत्रैव, पृ. २९.
८. तत्रैव, पृ. २९.
९. व. दा. बोरगावकर, प्राचीन मराठी चरित्र लेखन, पृ. २२८.